

ks. Ryszard Ryngwelski

MŁODZIEŻOWE RUCHY KONTESTACYJNE W OKRESIE POWOJENNYM

Życie większości dzieci i młodzieży upływa w zasadzie w trzech kręgach społecznych: w domu rodzinnym, w szkole i grupach rówieśniczych. Należy jednak z całą stanowczością podkreślić, że pierwszoplanową rolę w wychowaniu dziecka, w kształtowaniu jego postaw społecznych, moralnych i wprowadzaniu go w role społeczne odgrywa środowisko rodzinne. Niewydolność wychowawcza rodziny ma niewątpliwie decydujący wpływ na kształtowanie się wszelkich form niedostosowania społecznego¹.

Rodziny dzieci i młodzieży nieprzystosowanej społecznie, poświęcają niewiele czasu swoim pociechom, mało o nich wiedzą, nie wykazują zainteresowania ich zadaniami, problemami i funkcjonowaniem społecznym. Najczęściej stosują liberalny styl wychowania, polegający na braku jakiegokolwiek ingerencji w działania dziecka. Nie okazują ciepła emocjonalnego, natomiast ujawniają obojętność emocjonalną i nadmierną tolerancję. Odznaczają się one również niepełną strukturą, występowaniem napięć, konfliktów z objawami patologii społecznej, brakiem wzajemnej akceptacji współmałżonków².

W okresie idealizmu i kształtowania się własnej osobowości młodzieży, brak ciepła rodzinnego, atmosfery zrozumienia i oparcia w gronie najbliższych osób, połączony z niejasną wizją przyszłości, bezradnością wobec zła tkwiącego w systemach społeczno politycznych, a także brak zrozumienia dla podstawowych wartości i wzorców, może zrodzić w młodym człowieku postawę buntu, pesymizmu i egzystencjalnego znużenia³. Objawia się to w postawach permissywnych, łamaniu barier moralnych, cynizmie, nieposzanowaniu autorytetów, agresji i nonkonformizmie. Młodzi ludzie swoim wyglądem, zachowaniem i stylem życia chcą zwrócić na siebie uwagę i zakomunikować starszemu pokoleniu, że w dotychczasowych strukturach cywilizacyjnych istnieje wiele zła, krzywdy i niesprawiedliwości. Ta szczególna forma protestu znajduje swoje odbicie w różnorodnych ruchach kontestacyjnych, które w większości zrodziły się w Stanach Zjednoczonych i Europie Zachodniej. I choć z niewielkim opóźnieniem dotarły - niestety - również do Polski.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych obecnego stulecia powstało wiele grup młodzieży niedostosowanej: pacyfiści, chuligani, beatnicy, młodzież asfaltowej jezdni, rewolucjoniści⁴. Hipisi, narkomani i punki pojawili się pod różnymi nazwami np.: wielbiciele słońca (Japonia), ogolone głowy (Anglia), pół mocni (Niemcy), potwory Jezusowe (USA) itp. Najbardziej popularnym z tych

niezależność od przyzwoitego mówienia. Tworzą zgrane bandy chłopców i dziewcząt o podobnym nastawieniu do życia, zwłaszcza nocnego. Bandy te są często powiązane z podziemiem spekulacyjnym, seksualnym bądź kryminalnym. Chuligaństwo prowadzi nieraz do tzw. „zagrań” czyli osobistego lub zbiorowego popisu w najbardziej dzikich pomysłach, w zuchwałstwie lub w brutalności, a nawet wielkich bójkach między bandami współzawodniczącymi z sobą o panowanie w danej okolicy. Chuligani często nie liczą się z nikim i z niczym, niszczą, dewastują by pokazać pogardę dla zasad współżycia społecznego¹¹.

NARKOMANI

Narkomania jako zjawisko masowe dotarła do nas z Zachodu w latach 1968 - 1970 na fali ogólnej kontestacji i ruchu hipisów. Początkowo zapanowała moda na branie czegokolwiek: ćpanie, wążanie, wdychanie, wstrzykiwanie w grupie itp., później stała się zjawiskiem patologicznym i tragicznym dla wielu chłopców i dziewcząt. Zasadniczą przyczyną był brak więzi emocjonalnej młodych ludzi ze środowiskiem wychowawczym. Młodzież ta często porzucała dom, szkołę, tworzyła różne grupy nieformalne wędrujące po Polsce. Grupy te prowadziły pasożytniczy tryb życia, młodzież mieszkała w melinach, organizowała seanse narkotyczne, dopuszczała się licznych przestępstw na tle narkomanii. Młodzi narkomani wyznawali swoistą filozofię życia będącą zlepkiem poglądów społecznych, religijnych (hinduizm i chrześcijaństwo) oraz luźnych poglądów liberalnych o zabarwieniu hedonistycznym. Wielu z nich nie ma sprecyzowanego światopoglądu, akceptuje samobójstwo jako jedyne wyjście z trudnej sytuacji, poddaje w wątpliwość sens istnienia, przeżywa egzystencjalną pustkę i ma poczucie zagubienia w świecie¹². Wykazują ponadto wysokie napięcie emocjonalne, nieufność, podejrzliwość, skłonność do obwiniania się i mają niezintegrowaną osobowość.

Polską narkomanię charakteryzuje różnorodność silnych środków odurzających branych w dużych dawkach. W ostatnim okresie - od początku lat 80 - tych - doszedł jeszcze jeden czynnik, który zbiera tragiczne żniwo wśród narkomanów, a mianowicie istnieje b. duże prawdopodobieństwo zarażenia się wirusem HIV poprzez używanie tych samych strzykawek, którymi wcześniej posłużył się człowiek chory na AIDS (lub przez kontakty seksualne).

GITOWCY

Pierwsze doniesienia o działaniu git - ludzi pojawiły się w 1970 r. Do szkół warszawskich i na posterunki milicji kierowano skargi na agresywne zachowanie się niektórych grup młodzieżowych. Przejawy tej agresji miały miejsce w szkołach podstawowych i zawodowych, a wyrażały się między innymi w takich formach jak cięcie żyłkami ubrań, płaszczy, kurtek, palenie dzienników,

niszczenie przedmiotów i aparatury w gabinetach szkolnych. Gitowcy grozili i napadali na wychowawców, terroryzowali kolegów, którzy nie chcieli podporządkować się ich poleceniom. W 1973r. było ich ok. 1000¹³. Najwięcej gitowców było w Warszawie, Wrocławiu, Szczecinie, Gdańsku.

Git - ludzie wyłonili się z grupy chuliganów i najwcześniej dali o sobie znać w zakładach poprawczych, w schroniskach, w internatach, w zakładach karnych i w zakładach wychowawczych. Później rozprzestrzeniło się na młodzież szkół podstawowych i średnich.

Głównymi ideami gitowców były: konspiracja wobec dorosłych, solidarność między sobą, odwaga, agresywność, męskość, brutalność, tendencje do dominacji i podporządkowania sobie innych. Siebie uważali za elitę i za najlepszy odłam młodzieży, za „awangardę” powołaną do rządzenia. Niektóre grupy nawiązywały do niemieckiego faszyzmu, do Hitlera, a nawet przybierały charakter terrorystyczny. Poszczególne grupy miały swoje zasady, język, tajemnice, styl zachowania. Dzielili się na „ludzi” i „frajerów”¹⁴.

Gitowcy traktowali dziewczęta jak „towar”. Mieli swoje dziewczyny, tolerowali je wokół siebie, ale nie dopuszczali do spraw istotnych w gangu. Zabiegali o „lepsze dziewczyny”, niełojalne przepędzali, nie tolerowali dziewcząt tatuowanych, agresywnych. Ich kontakty z dziewczętami były nietrwałe i niedojrzałe. Głównymi cechami gitowca są: agresywność, spryt, cynizm, bezwzględność, tendencje do narzucania innym swej woli i wyznawanych zasad. Niektórzy z nich posiadali tatuaże - kropki na powiekach, tzw. „spioszki” na lewym oku lub przegubie ręki. Gitowców charakteryzuje opozycyjna postawa wobec norm społecznych. Egzamin na gitowca zdawało się przez tzw. „prostowanie” czyn przestępczy (kradzież, napad na kogoś, szantaż, wymuszenie czegoś, podporządkowanie kogoś) będący sprawdzianem lojalności i solidarności wobec grupy¹⁵.

PUNKI

„Punk” (ang.) znaczy odpadek, śmieć, marność. W 1976r. pojawili się w Londynie, chodzili w dużych butach, starych marynarkach, poobrywanych podkoszulkach z wypisanymi hasłami: „Hate and war. No future”. Nosili skórzane kurtki, pasy nabijane nitami. Na szyjach jakieś obroże, łańcuchy, włosy farbowane na pomarańczowo, fioletowo i zielono. Z przodu głowy wysoki czub. W małych klubach podskakiwali w jednym miejscu w rytm wścieklej, przerażającej, głośnej muzyki, spotęgowanej sprzężeniami wzmocniaczy i błyskami świateł. Pluli przed siebie, przeklinali i wywrzaskiwali teksty piosenek, tańcząc nowy taniec punków - pogo¹⁶.

Wywodzili się na ogół z najniższych warstw społecznych, a cały ruch miał być buntem przeciw sytuacji ekonomiczno - społecznej nieprzychylniej dla młodych ludzi. Hasła o świetlanej przyszłości dla młodzieży nie sprawdzały się w rzeczywistości. Wobec powyższego ruch punków wraz z muzyką reggae

zmierzały do jednego celu - stworzenie własnej kultury, alternatywnej do propozycji systemu i całej reklamy. Źródłem była sytuacja społeczna, podział społeczeństwa na tych, którzy mają i na tych, którzy nigdy nie będą mieli, na białych i czarnych, dobrych i złych. Chcą tak żyć, aby każdy robił to, co uważa za słuszne. Ale też negują rzeczywistość i to w sposób agresywny. Uważają, że takie są czasy obecnie, że trzeba ludziom powiedzieć, że jest źle, że ludzie żyją w systemach, które ich gnębią, bo jednostkę gnębi każdy system¹⁷.

Ruch punków w Polsce rozpoczął się w 1978r. Na ulicach Szczecina, Poznania, Warszawy oraz innych wielkich miast pojawili się młodzi ludzie, wyrostki o kolorowych pasmach włosów, podcięci, pół ogoleni, w strzępiastych kolorowych strojach. Ich symbolem były agrafki noszone na nodze, ramieniu, w uchu, w nosie, ich wielkość i miejsce oznaczały stopnie wtajemniczenia i grupy przynależności. Są to grupy bardzo dynamiczne, niekiedy agresywne, dziwnie pomalowane. Ich program jest na „nie”. Propagują miłość w obrębie grupy, a wobec innych stosują agresję¹⁸.

Do ruchu najczęściej należy młodzież w wieku 15 - 20 lat wywodząca się z dobrze sytuowanych rodzin, najczęściej skłóconych, uczniowie nie uczący się i ludzie nie pracujący. Porzucając własne środowisko szukali zastępczego, w punkowej przyjaźni znajdowali namiastkę zadośćuczynienia za trudne dzieciństwo. Corocznie biorą udział w zlotach np: „Rock - Festiwal” w Jarocinie, między sobą posługują się slangiem młodzieżowym. Ich postawa wobec dziewcząt jest tolerancyjna. Każdy „ma” własną dziewczynę, a jeśli nie należy ona do ruchu, starają się ją wciągnąć. Charakterystyczną cechą niektórych grup punków jest bierność, czekają aż się coś wydarzy. Jediną formą grupowej aktywności jest obłądny taniec. Specyficzny jest ich stosunek do muzyki, w niej się „spełniają” i jednoczą, z niej czerpią natchnienie. Ci młodzi ludzie lekceważący wszelkie normy społeczne i zupełnie przeciętni w nauce stworzyli własny gatunek muzyki tzw. „punk - rock” oparty na specyficznym zestawie gitar i śpiewie wykonywanym na wysokim piskliwym tonie. Znane są w Polsce zespoły punków o dziwacznych nazwach: „Subs”, „Zwłoki”, „Kasa Chorych”, „Seks Pistols”, „Power” i in. Pod wpływem tej muzyki i śpiewu wpadają w szal, w którym dopuszczają się demolowania sal dyskotekowych, zakłócają spokój głośnymi, niecenzuralnymi okrzykami¹⁹. W ich zachowaniu jest dużo pozerstwa ale i postaw antyspołecznych.

Skrajną odmianą punków o wyraźnie negatywnym nastawieniu do społeczeństwa są „KILERSI”.

Inną grupą o nihilistycznym nastawieniu do świata i nienawistnej postawie do drugich są „SKINY”. Ogoleni na zero, noszą kurtki szarozielone z faszystowskimi i wojennymi emblematami. Głoszą skrajne poglądy pseudopolityczne, szowinistyczne i rasistowskie.

Popersi i grzywacze stanowią przeciwną odmianę grup młodzieżowych, nastawionych hedonistycznie z tendencją do wygodnictwa. Te grupy okupują dyskoteki, kawiarnie, urządzają prywatki, mają dużo pieniędzy, chcą wygodnie i łatwo żyć bez pracy i wysiłku²⁰.

RASTAFARIANIE

Pochodzenie tej grupy młodzieży niedostosowanej sięga lat trzydziestych XX w. W 1930 r. książę etiopski Ras Tafari przybrał wraz z cesarską koroną imię Haile Selasie I. Murzyni na Jamajce uwierzyli wówczas, że spełnia się przepowiednia wybitnego działacza społecznego i religijnego Marcusa Garveya, który głosił nadejście czarnego króla. Nawoływał także do powrotu do korzeni - czyli do Afryki. Haile Selasie powoływał się często na swe pochodzenie w prostej linii od Dawida i królowej Saby. Dla Murzynów z Jamajki przeznaczył całe połacie ziemi w Etiopii, ale zamiast Etiopii czarni woleli osiąść w Londynie. Tam założyli zespół „Misty in roots”, który skupiał wokół siebie młodzież kolorową, przyciągał egzotyką, głoszonymi ideami i swoistym stylem życia²¹.

Rastafarianie opierają się na Starym Testamencie, między sobą posługują się swoistym językiem biblijnym pochodzącym z ciągłego obcowania z Biblią. Ich religia zabrania zażywania narkotyków, picia alkoholu, spożywania mięsa i nabiału, są wegetarianami, ale nie wszyscy przestrzegają tych zasad. Wyznawcy rastafarianizmu noszą dziwaczne loki, kolorowe czapki (dreadlocks), występują przeciw konformizmowi. Rastafarianie zawdzięczają swoją popularność muzyce reggae Boba Marleya. Jest ona mieszaniną elektronicznego rocka z afrykańską muzyką magów oraz różnych jej odmian tworzonych przez czarnych i białych. Występują na festynach i festiwalach muzycznych. Można ich rozpoznać po zielono - żółto - czerwonych znaczkach i barwności strojów. W Polsce ruch rastafarian istnieje od kilkunastu lat. Biorą udział w zlotach jarocińskich²².

Ruch rastafarian posiada trzy wymiary ściśle ze sobą powiązane: społeczno - polityczny, kulturowy i religijny. Rastafari nie jest organizacją, lecz realnie istniejącą wspólnotą miłości dzieci Jah, skazanych na życie w Babilonie. Od początku lat siedemdziesiątych rastafarianie jako ruch, światopogląd czy religia, stał się ruchem uniwersalnym. W tym okresie ruchy wyzwolenicze przybrały na sile. Nie chodziło już wówczas tylko o czarnych i białych lecz o uwolnienie się od różnych gnębiących ludzi systemów politycznych²³.

SATANIŚCI

Jak podaje M. Braun - Gałkowska - różne odmiany kultów satanistycznych istniały od dawna. Satanizm w obecnej formie dotarł do Polski ze Stanów Zjednoczonych, gdzie Anton Sandor La Vey Amerykanin pochodzenia

cygańskiego z rumuńsko - alzacko - gruzińskim rodowodem - zwany przez swoich wyznawców „czarnym papieżem”, utworzył w nocy 30 IV 1966r. w San Francisco - kościół szatana. Uważa się on za ideologa i przywódcę tego ruchu, co zresztą jak się zdaje przynosi mu znaczne zyski²⁴. Jest on autorem tzw. „Biblii Szatana” wydanej w 1968r., której tekst jest prymitywny i niespójny, głosi jednoznacznie wyzwolenie się od wszelkich norm i zachęca do nieskrępowanej dobrem innych realizacji własnych przyjemności i zaspokajania swoich żądz. Zawiera też opisy obrzędów magicznych i satanistycznych. Wzywa do kultu szatana i występuje przeciw wszelkim religiom, a szczególnie przeciw chrześcijaństwu²⁵.

W Polsce od kilku lat satanizm dawał o sobie znać w łagodnej, zakamuflowanej postaci, a wyraźnie nasilił swoją działalność po 1985r., by w następnym - 1986 - publicznie ujawnić się na Festiwalu Muzyki Rockowej w Jarocinie, gdzie jeden z zespołów (Test Fobii Kreon) w czasie swojego występu przy dźwiękach muzyki heavy metal na scenie połamał i spalił krzyż. Natomiast w nocy na miejscowym cmentarzu odprawiono na trumnie wyjętej z grobowca tzw. czarną mszę szatańską. Inne zespoły festiwalu, między innymi KAT z Katowic, przyniosły akcenty satanistyczne, (satanic rock), co przez niektórych zostało odebrane jako wystąpienie antyreligijne²⁶.

Muzyka heavy metal jest ogromnie głośna, hałaśliwa, ponura i agresywna. Teksty śpiewane z nią lansują treści satanistyczne, bluźniercze i wyrażające nienawiść do ludzi i siebie samego. Miejscem spotkań wielbicieli tej muzyki są koncerty, na które przyjeżdżają w wielkich grupach, zwanych przez nich brygadami. W czasie podróży, koncertów i przed koncertami dochodzi często do bójek między brygadami z różnych miast. Podczas występów bardzo głośna muzyka i zachowanie jej wykonawców wywołują gwałtowne emocje słuchaczy, którzy tańczą i krzyczą a niekiedy skandują satanistyczne hasła²⁷.

Nie wszyscy zwolennicy muzyki heavy metal są satanistami, ale wszyscy sataniści są fanami tej muzyki. Ubierają się jak inni miłośnicy heavy metalu w dżinsowe lub skórzane czarne kurtki, nabijane błyszczącymi nitami i ozdabiane kawałkami materiału (tzw. „plótno”), na których namalowane są tytułowe okładki płyt ulubionych zespołów. Noszą wysokie skórzane buty z metalowymi kłami, których nie zapinają, by przy chodzeniu wydawały metaliczny dźwięk. Sataniści odróżniają się od innych „metalowców” emblematami satanistycznymi. Jest to odwołany krzyż, trzy szóstki (666), pentagram, czyli pięcioramienna gwiazda wpisana w okrąg, a także głowa kozła. Używają też różnych akcesoriów, takich jak kastety, łańcuchy, bagnety. Rozpowszechniają między sobą przepisywaną na maszynie biblię szatana. Ich zasady to kult szatana, pobłażliwość wobec siebie i nienawiść do wszystkich „innych”²⁸.

Według samych satanistów ich liczba w Polsce dochodzi do 12 tysięcy, a główne ośrodki ich działania to: Szczecin, Wrocław, Gdańsk, Olsztyn, Warszawa²⁹.

J. Zbignalski wyróżnia w naszej rzeczywistości dwa typy satanizmu: satanizm ideologii i perwersji oraz satanizm sprzeciwu i mody³⁰.

Pierwszy obejmuje najwyżej wtajemniczonych i jest wyrazem świadomie przyjętej ideologii. Osoby wyznające go, uznają jako zasadę czynienie zła, odrzucenie Boga i kult szatana. Biorą udział w obrzędach ku jego czci, w czasie których dochodzi do profanowania zwłok, zabijania zwierząt i świętokradztwa. Dopuszczają się przemocy i okrucieństwa. Posiadają swoje rytuały z obrzędami wtajemniczenia różnych stopni, nadawania imion, „zdrapania” chrztu świętego, czarnych mszy itp. Mają też struktury z kapłanami i kardynałem prowincji polskiej³¹.

Druga grupa satanistów to młodzież nie przechodząca „wtajemniczeń” i nie znająca głębiej tej ideologii, ale fascynująca się nią i ujawniająca swój związek z nią poprzez zachowania takie jak udział w obrzędach i spotkaniach oraz chuligańskie wyczyny w rodzaju dewastowania kapliczek i cmentarzy, bluźniercze napisy, bijatyki. Wszyscy są fanami muzyki „metalowej”, słuchają jej i starają się brać udział w koncertach. Demonstrują swoją przynależność do subkultury przez ubranie, emblematy, sposób witania itp. Podobnie jak sataniści z pierwszej grupy nie są ateistami, ale odwracają się od Boga, którego uważają za słabego. Obserwując ogrom zła w świecie, uważają, że jest silniejsze niż dobro i opowiadają się za nim przez swoje zachowanie i oddawanie czci szatanowi. Uważają to za wygodniejsze, gdyż szatan nie stawia im żadnych ograniczeń. Do tego podziału trzeba by dodać trzecią grupę: młodzież, która przez kolegów zetknęła się z ruchem satanistycznym, przejęła okresowo pewne obyczaje, zwłaszcza uwielbienie dla muzyki „metalowej”, ale nie jest głębiej związana z tą ideologią i nie identyfikuje się z nią tak wyraźnie jak grupy pierwsza i druga³².

Wszystkie te grupy młodzieży kontestującej chcą zwrócić na siebie uwagę, swoim wyglądem, stylem bycia i zachowania, pragną wyartykułować swoje niezadowolenie i bunt wobec wielu przejawów zła, kłamstw i niesprawiedliwości jakie istnieją w różnych systemach o strukturach cywilizacyjnych dzisiejszego świata. Charakter i ostrość wyrazu tych grup zmienia się i ewoluje w kierunku coraz bardziej agresywnym i radykalnym, podobnie jak dokonujące się olbrzymie zmiany wśród współczesnych społeczeństw. Dla jednych są szansą i nadzieją, dla innych dramatem i działaniem desperackim. Wspólną cechą dla wszystkich odmian młodzieży kontestacyjnej, zdaje się być - jak zauważa O. Andrzej Madej OMI, jeden z inicjatorów grupy ewangelickiej na Festiwalu Muzyki Rockowej w Jarocinie³³ - wielkie wołanie o miłość, wielki głód miłości, której ci młodzi ludzie, zgorzkniali, odrzuceni i upokorzeni, zostali pozbawieni. Jest to zarazem wielkie wyzwanie jakie staje przed Kościołem naszych czasów, by zdołał trafić poprzez działania duszpasterskie również do tej grupy osób, ukazując im sens życia, wartość miłości i ogrom miłosierdzia znajdującego się w Bogu.

- ¹ S. Tucholska, *Psychologiczne aspekty nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży: narkomania, samobójstwo*, „Ateneum Kapłańskie” 1984, z. 2, s. 233.
- ² K. Ostrowska, E. Milewska, *Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii*, Warszawa 1986, s. 80.
- ³ Por. Bp Lech Kaczmarek, *Postawy duchowe współczesnej młodzieży na zachodzie Europy*, „Katecheta”, 27(1983) 125.
- ⁴ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Nieformalne grupy młodzieży niedostosowanej (hipisi, narkomani, gitowcy, rastafarianie, sataniści)* [w:] *Młodych problemy* 3/1, Warszawa 1988, s. 11.
- ⁵ Tamże.
- ⁶ Tamże, s. 12.
- ⁷ Tamże.
- ⁸ Tamże, s. 13.
- ⁹ Tamże, s. 14.
- ¹⁰ Ks. F. W. Bednarski, *Wychowanie młodzieży dorastającej*, Rzym 1976, s. 232 - 233.
- ¹¹ Tamże, s. 233.
- ¹² Ks. Cz. Cekiera, art. cyt., s. 16.
- ¹³ Tamże, s. 19.
- ¹⁴ Tamże, s. 20.
- ¹⁵ Tamże, s. 21.
- ¹⁶ Ks. L. Lemański, *Punki w Jarocinie*, [w:] *Duszpasterstwo młodzieży*, Tarnów 1985, s. 81.
- ¹⁷ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Z problematyki młodzieży niedostosowanej*, [w:] *Młodych problemy*, Warszawa 1986, s. 87.
- ¹⁸ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Nieformalne grupy ...*, art. cyt., s. 23.
- ¹⁹ Tamże, s. 24.
- ²⁰ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Z problematyki ...*, art. cyt., s. 88.
- ²¹ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Nieformalne grupy ...*, art. cyt., s. 24.
- ²² Tamże, s. 25.
- ²³ Tamże.
- ²⁴ M. Braun - Gałkowska, *Młodzież w ruchu satanistycznym*, Marki - Struga 1991, s. 11.
- ²⁵ Tamże.
- ²⁶ Ks. Cz. Cekiera SDS, *Nieformalne grupy ...*, art. cyt., s. 27.
- ²⁷ M. Braun - Gałkowska, dz. cyt., s. 12.
- ²⁸ Tamże.
- ²⁹ J. Zbigmański, *Podzwonne dla Jarocina*, [w:] *Jarocin '86*, Warszawa 1987, s. 75.
- ³⁰ Tamże, s. 73.
- ³¹ M. Braun - Gałkowska, dz. cyt., s. 13.
- ³² Tamże, s. 14.
- ³³ O. Andrzej Madej OMI, *Bogaci młodością*, Wrocław 1990; s. 224.